

در زمان رسول اکرم طبعاً مسلمانان مشکلات خود را درباره معانی و مفاهیم آیات قرآن از آن حضرت می پرسیدند. برخی از صحابه بیش از دیگران در فهم معانی قرآن بصیرت داشتند، لهذا از همان اول به عنوان «مرجع» در تفسیر آیات قرآن شناخته شدند. عبد الله بن عباس و عبد الله بن مسعود از این افرادند. ابن عباس در این جهت شهرت بیشتری دارد. آراء او در کتب تفسیر زیاد نقل می شود. ابن عباس شاگرد امیر المؤمنین علی علیه السلام بود و به این شاگردی افتخار می کرد و به خود می بالید. ابن مسعود نیز شیعه و شاگرد علی علیه السلام است. در کتب فهرست از یک کتاب تفسیر تالیف ابن عباس یاد می شود. برخی مدعی هستند که نسخه ای از این تفسیر هم اکنون در کتابخانه سلطنتی مصر موجود است (1). ابن عباس با همه تبخیری که در تفسیر داشت می گفت: «در مقابل علی همچون قطره ای در مقابل دریا هستم».

جرجی زیدان مدعی است که تا آخر قرن اول هجری، تفسیر قرآن زبان به زبان نقل می شد و نخستین کسی که تفسیر قرآن را به صورت کتاب درآورد مجاهد بود (متوفی در 104 هجری). سپس امثال واقدی و طبری در قرن دوم و سوم تفسیرهایی نوشتند (2).

ولی البته این نظر صحیح نیست. ابن عباس و حتی سعید بن جبیر پیش از مجاهد به نگارش تفسیر قیام کرده اند. این نظر جرجی زیدان تابع یک نظر کلی تری است که مدعی است مسلمین در تمام قرن اول هیچ تالیفی نداشته اند. نظر جرجی زیدان با دلایل قطعی مردود شناخته شده است. ما در ضمن فصول آینده به بطلان نظر او اشاره خواهیم کرد.

ایرانیان همان طور که به فن قرائت قرآن اهتمام ورزیدند به فن تفسیر نیز اهتمام ورزیدند.

اهتمام ایرانیان به تفسیر و فقه و حدیث که مستقیماً با متن اسلام مربوط بوده است از هر مورد دیگر بیشتر بوده است. برای ما فعلاً ممکن نیست همه مفسران ایرانی را از صدر اسلام تا عصر حاضر معرفی کنیم. اگر بنای چنین کاری باشد «مثنوی هفتاد من کاغذ شود». در هر قرن صدها و هزارها مفسر وجود داشته است و صدها تفسیر نگاشته شده است. تحقیق درباره همه آنها و جدا کردن ایرانیان از غیر ایرانیان یک عمر وقت می خواهد. ولی برای این که نمونه ای از خدمات ایرانیان در تفسیر ارائه داده شود کافی است که نظری به تفاسیر برجسته و مفسران مشهور و معروف میان مسلمین بیندازیم، خواهیم دید اکثر این مفسران ایرانی بوده اند.

ما این افراد را از میان کسانی انتخاب می کنیم که یا چون از مفسران اولیه اند، اسمشان و رای و نظرشان زیاد در تفاسیر ذکر می شود و یا تفسیری برجسته و قابل توجه از آنها به یادگار مانده است.

دسته اول یعنی مفسران اولیه که آرائشان در کتب تفسیر زیاد نقل می شود، بعضی صحابی و بعضی تابعی و بعضی از شاگردان و یا شاگردان تابعین بوده اند از قبیل ابن عباس، ابن مسعود، ابی بن کعب، سدی، مجاهد، قتاده، مقاتل، کلبی، سبئی، اعمش، ثوری، زهری، عطاء، عکرمه، فراء و غیر اینها.

بعضی از اینها شیعه اند و بعضی غیر شیعه و همچنین بعضی ایرانی اند و بعضی غیر ایرانی. بدیهی است که در این طبقه غلبه با غیر ایرانیان است. تنها چند نفر از اینها یعنی مقاتل و اعمش و فراء ایرانی اند و باقی غیر ایرانی.

مقاتل بن سلیمان از اهل خراسان و یا از اهل ری است. در قرن دوم می زیسته و در سال 150 درگذشته است. مقاتل از اهل تسنن به شمار می رود. شافعی درباره اش تعبیری مبالغه آمیز دارد، می گوید: «مردم در تفسیر، عیال مقاتل می باشند».

سلیمان بن مهران اعمش به نقل ریحانة الادب (3) اصلاً اهل دماوند است و در کوفه متولد شده و در همان جا سکنی گزیده است. سلیمان شیعه است و علمای اهل تسنن نیز او را ستوده اند. اعمش به لطیفه گویی معروف است. داستانهایی از لطایف او نقل می شود. اعمش در حدود سال 150 هجری درگذشته است. فراء، یحیی بن زیاد اقطع از معاریف لغویین و نحویین است. نامش در کتب ادب عربی زیاد برده می شود. فراء شاگرد کسائی و مربی فرزندان مامون بوده است. صاحب ریاض العلماء و همچنین صاحب تاسیس الشيعة به تشیع وی تصریح کرده اند. فراء ایرانی است. پدرش، زیاد اقطع در وقعه معروف فخ همراه شهید فخ، حسین بن علی بن حسن بود، دستش را به مجازات بردند و از این رو به «اقطع» معروف شد. فراء در سال 207 یا 208 هجری درگذشت.

از این طبقه که بگذریم می رسیم به طبقه ای که در تفسیر، کتاب تالیف کرده اند. همچنانکه قبلاً اشاره شد، کتب تفسیری که در شیعه و سنی نوشته شده است از حد احصاء خارج است. تنها به ذکر معروفترین تفاسیری که هم اکنون در میان شیعه و سنی رایج است اکتفا می نماییم. بحث خود را از تفاسیر شیعه آغاز می کنیم.

تفاسیر اهل تشیع

مفسرین شیعه تقسیم می شوند به مفسرین عصر ائمه و مفسرین عصر غیبت. بسیاری از اصحاب ائمه که بعضی از آنها ایرانی هستند تفسیر نوشته اند از قبیل ابو حمزه ثمالی، ابو بصیر اسدی، یونس بن عبد الرحمن، حسین بن سعید اهوازی، علی بن مهزیار اهوازی، محمد بن خالد برقی قمی، فضل بن شاذان نیشابوری. مفسرین عصر غیبت فراوانند. ما در اینجا به عنوان نمونه تنها به ذکر نام کتب تفسیر معروف میان شیعه می پردازیم. از همین نمونه معلوم می شود بیشتر تفاسیر شیعی را شیعیان ایرانی تالیف کرده اند :

1. تفسیر علی بن ابراهیم قمی این تفسیر از معروفترین تفاسیر شیعه است، اکنون موجود است و چاپ شده است. پدر علی بن ابراهیم از کوفه به قم منتقل شد. بعید نیست که علی بن ابراهیم یک ایرانی عرب نژاد باشد. وی از مشایخ شیخ کلینی است و تا سال سیصد و هفت در قید حیات بوده است.

2. تفسیر عیاشی مؤلف این تفسیر محمد بن مسعود سمرقندی است. اول مذهب اهل تسنن داشت و بعد به تشیع گرایید. معاصر شیخ کلینی است. از پدرش سیصد هزار دینار به او ارث رسید، همه را صرف نسخ و مقابله و استنساخ و جمع کتاب کرد. خانه اش به شکل یک مدرسه در آمده بود، هر کس به یک کار علمی گماشته شده بود و کار خود را انجام می داد و هزینه همه را عیاشی تامین می کرد. عیاشی علاوه بر تفسیر و حدیث و فقه، در طب و نجوم دستی داشته است. ابن الندیم در الفهرست از او یاد کرده و کتابهای فراوانی از او نام برده و مدعی شده که کتب عیاشی در خراسان رواج زیادی دارد. عیاشی ایرانی است ولی ظاهراً عرب نژاد است. ابن الندیم می گوید: گفته شده که تمیمی الاصل است. عیاشی از علمای قرن سوم هجری محسوب می شود.

3. تفسیر نعمانی مؤلف این تفسیر، ابو عبد الله محمد بن ابراهیم است. احیانا به نام ابن ابی زینب خوانده می شود. شاگرد شیخ کلینی است. صاحب تاسیس الشیعه می گوید: نسخه ای از تفسیر نعمانی در کتابخانه ایشان هست. نعمانی معلوم نیست که اهل عراق (حدود واسط) است یا اهل مصر. نعمانی از علمای قرن چهارم محسوب می شود.

نعمانی دخترزاده ای دارد به نام ابو القاسم حسین معروف به ابن المرزبان و وزیر مغربی (4). این مرد به یزدجرد ساسانی نسب می برد و نظر به اینکه چند نوبت به وزارت رسیده است به «وزیر مغربی» معروف است. ابن المرزبان در چهارده سالگی قرآن مجید را حفظ کرد، در نحو و لغت و حساب و جبر و هندسه و منطق و برخی فنون دیگر ماهر بود، ادیب و نویسنده ای توانا بود.

ابن المرزبان کتابی دارد به نام خصائص القرآن. در سال 418 و یا 428 درگذشته است و طبق وصیت خودش جنازه اش را از بغداد به نجف منتقل کردند و در جوار مرقد امیر المؤمنین علی علیه السلام دفن نمودند.

4. تفسیر تبیان مؤلف این تفسیر شیخ الطائفه ابو جعفر محمد بن الحسن بن علی الطوسی است. در ادبیات، کلام، فقه، تفسیر، حدیث، امام و پیشوا بوده است. در سال 385 تولد یافت و بنابر این اکنون در حدود هزار سال از تولد این ستاره درخشان اسلام می گذرد. سال گذشته به همین مناسبت کنگره هزاره وی در مشهد تاسیس شد و گروه زیادی از دانشمندان اعم از مسلمان و غیر مسلمان و اعم از شیعه و سنی در آن شرکت داشتند. شیخ طوسی در سال 460 هجری درگذشته است. این مرد بزرگ در 23 سالگی از خراسان به عراق آمد و از محضر شیخ مفید و سید مرتضی علم الهدی استفاده کرد و سپس خودش پیشوای تشیع در عصر خود گشت. در اعصار بعد نیز همواره در صف مقدم علمای شیعه قرار داشته است. دوازده سال آخر عمر خود را به واسطه حوادث ناگواری که در بغداد رخ داد، از آنجا به نجف منتقل شد. حوزه علمیه نجف را این مرد بزرگوار تاسیس کرد که هم اکنون پس از هزار سال به حیات علمی و دینی خود ادامه می دهد.

5. مجمع البیان مؤلف این تفسیر فضل بن حسن طبرسی است. اصلا اهل تفرش است. در ذی القعدة 536 از تالیف این تفسیر فراغت یافته است. مجمع البیان از نظر ادبی و حسن تالیف بهترین تفسیر است. شیعه و سنی برای این تفسیر اهمیت فراوان قائلند. مکرر در ایران و مصر و بیروت چاپ شده است. طبرسی تفسیر مختصری دارد به نام جوامع الجامع. طبرسی پس از فراغ از مجمع البیان به تفسیر کشاف که توسط معاصر نامدارش جار الله زمخشری تالیف یافته بود وقوف یافت و پسندید و در آن نکاتی از جنبه های ادبی یافت که از خودش در مجمع البیان فوت شده بود. تفسیر جوامع الجامع را با توجه به لطایف کشاف نگاشت. البته اهل فن تفسیر می دانند هر چند برخی نکات خصوصا از جنبه فن بلاغت در کشاف هست که در مجمع البیان نیست، نکات زیاد ادبی و تفسیری در مجمع البیان یافت می شود که در کشاف وجود ندارد.

6. روض الجنان، معروف به تفسیر ابو الفتوح رازی این تفسیر به زبان فارسی است و از معروفترین و غنی ترین تفاسیر شیعه است. فخرالدین رازی و-به ادعای بعضی- طبرسی نیز از این تفسیر زیاد استفاده کرده اند. این تفسیر در چهل سال اخیر مکرر در ایران چاپ شده است. ابو الفتوح نیشابوری الاصل است ولی در ری می زیسته است. ابو الفتوح از ایرانیان عرب نژاد است. نسبش به جناب عبد الله بن بدیل بن ورقاء می رسد که از صحابه

امیر المؤمنین علی علیه السلام بود و در صفین افتخار حضور رکاب آن حضرت را داشت. ابو الفتوح معاصر طبرسی و زمخشری است و نزد شاگردان شیخ طوسی تحصیل کرده است. تاریخ دقیق وفاتش در دست نیست. قدر مسلم این است که در اواسط قرن ششم هجری می زیسته است. قبرش هم اکنون در شهر ری معروف است.

7. تفسیر صافی مؤلف این تفسیر حکیم و عارف و محدث و مفسر معروف ملا محسن فیض کاشانی است. از مشاهیر علمای شیعه است و در قرن یازدهم هجری می زیسته است. این مرد بزرگ عمر پر برکتی داشته و به کثرت وجودت تالیف معروف است. مرحوم فیض در آغاز عمر در قم اقامت داشت. مدرسه فیضیه به نام او معروف شد. از قم به شیراز مسافرت کرد و علم حدیث را نزد سید ماجد بحرانی، و فلسفه و عرفان را نزد حکیم و عارف بلند قدر صدر المتألهین آموخت و دختر صدرا را به زنی گرفت. وفات فیض در سال 1091 در کاشان واقع شده است.

8. تفسیر ملا صدرا صدر المتألهین یا ملا صدرا شهرتش به فلسفه و عرفان است و خود در این رشته صاحب مکتب است، ولی در تفسیر و شرح احادیث هم تبصری بسزا داشته است. اصول کافی را شرح کرده است و سوره بقره را تا آیه 65: و لقد علمتم الذین اعتدوا منکم فی السبت. . . و همچنین سوره های الم سجده، یس، واقعه، حدید، جمعه، طارق، اعلی، اذا زلزلت، و آیه های آیه الكرسي، آیه نور و آیه و تري الجبال تحسبها جامدة. . . (5) را تفسیر کرده است. تفسیر ملا صدرا هر چند تمام نیست ولی مفصل است و تقریباً به اندازه تفسیر صافی است. چندین بار در ایران چاپ شده است. وفات ملا صدرا در بصره در سال 1050 در هفتمین سفر وی به حج که همواره پیاده می رفته است اتفاق افتاد. هوای کعبه چنان می کشاندم به نشاط که خارهای مغیلان حریر بنماید

9. منهج الصادقین این تفسیر به زبان فارسی است و در سه جلد بزرگ در تبریز به چاپ سنگی چاپ شده است. تا سی چهل سال اخیر یگانه تفسیر فارسی متداول بود. مؤلف این تفسیر مرحوم ملا فتح الله بن شکرالله کاشانی است که در قرن دهم هجری می زیسته است. غالب تالیفات این مرد به زبان فارسی است، از جمله آنهاست شرح نهج البلاغه که البته ترجمه ای است فارسی با شرحی مختصر.

10. تفسیر شبر مؤلف این تفسیر سید عبد الله شبر است. این مرد شریف معاصر کاشف الغطاء و میرزای قمی بوده است. مردی بسیار متتبع و متبحر و متعبد بوده است. تالیفات زیادی در فقه و اصول و کلام و حدیث و رجال و تفسیر داشته است. وی در سال 1242 هجری وفات یافت و در جوار کاظمین علیهما السلام دفن شد.

11. تفسیر برهان مؤلف این تفسیر مرحوم سید هاشم بحرینی است که از محدثین و متتبعین معروف شیعه به شمار می رود. این تفسیر طبق مذاق اخباریین است که قرآن را تنها با حدیث قابل تفسیر می دانند بدون هیچ توضیح دیگری و حتی بدون این که کوچکترین توضیحی درباره همان احادیث و کیفیت تفسیری آن احادیث داده شود، بلکه صرفاً به این صورت که احادیث مربوطه نقل گردد و به همان نقل اکتفا شود. سید هاشم بحرینی در

12. نور الثقلین نویسنده این تفسیر یکی از علمای حویزی است که در شیراز مسکن داشته است. معاصر مرحوم مجلسی و شیخ حر عاملی است. در این تفسیر نیز عنایت به نقل اخبار و احادیث است. نام مؤلف شیخ عبد العلی ابن جمعه است. تاریخ دقیق وفاتش معلوم نیست.

تفاسیری که نام برده شد معروفترین و مشهورترین تفاسیر شیعه تا قرن 13 هجری است که چاپ شده و تقریباً در دست همه کسانی که به تفاسیر شیعی علاقه مندند موجود است و اگر افراد غیر شیعی بخواهند به تفاسیر شیعه مراجعه کنند، به این تفاسیر مراجعه می کنند. در قرن چهاردهم نیز تفاسیر زیاد و پر ارجی تالیف یافته است و یا در حال تالیف است، ما از ذکر آنها خودداری کردیم.

اگر کسی بخواهد آماری تا حدود امکان از تفاسیر شیعی به دست آورد، باید به کتاب بسیار پر ارج الذریعة الی تصانیف الشیعة تالیف علامه جلیل مرحوم حاج شیخ آقا بزرگ تهرانی (اعلی الله مقامه) مراجعه کند.

از نمونه ای که به دست دادیم معلوم شد تقریباً همه تفاسیر معروف امروز شیعه یا از ایرانیان ایرانی نژاد است و یا از عرب نژادانی که ایرانی شده بودند و یا از شیعیان ساکن سواحل خلیج فارس که در ایران می زیسته اند.

تفاسیر اهل تسنن

1. جامع البیان فی تفسیر القرآن، معروف به تفسیر طبری مؤلف این تفسیر طبری مورخ و محدث و فقیه معروف است. طبری از علمای طراز اول اهل تسنن به شمار می رود. در بسیاری از علوم زمان خود امام و پیشوا شمرده می شود. طبری در ابتدا از نظر روش فقهی تابع شافعی بود اما بعدها خود مکتب فقهی مستقلی تاسیس کرد و از هیچیک از پیشوایان فقه اهل تسنن پیروی نکرد. مذهب فقهی طبری تا مدتی پیرو داشت و تدریجاً از بین رفت. ابن الندیم در الفهرست عده ای از فقها را نام می برد که پیرو مذهب فقهی طبری بوده اند.

طبری اهل آمل مازندران است. در سال 224 هجری در آمل متولد شد و در سال 310 در بغداد درگذشت. تفسیر طبری در قاهره چاپ شده است و در زمان نوح بن منصور سامانی به امر او به وسیله وزیر عرب نژادش معروف به وزیر بلعمی به فارسی ترجمه شد. ترجمه تفسیر طبری اخیراً در تهران چاپ شده است.

2. کشف این کتاب معروفترین و متقن ترین تفاسیر اهل تسنن است. از نظر نکات ادبی، بالخصوص نکات بلاغی در میان همه تفاسیر ممتاز است. مؤلف این تفسیر ابو القاسم محمود بن عمر زمخشری خوارزمی ملقب به جار الله است. زمخشری از اکابر علمای اسلام به شمار می رود. کتابهای زیاد در ادب، حدیث و موعظه تالیف کرده است. با اینکه این مرد از بلاد شمالی ایران و سرزمینهای سردسیر بود، سالها در مکه معظمه مجاور شد و گرمای طاقت فرسای هوای آنجا را تحمل کرد، زیرا معتقد بود مجاورت بیت الله آثار معنوی فراوانی دارد. چون سالها مجاور بیت الله بود به «جار الله» معروف گشت و ظاهراً در همان وقت تفسیر کشف را نوشت.

زمخشری در جلد سوم کشف، ذیل تفسیر آیه 56 از سوره عنکبوت که می فرماید: یا عبادي الذین امنوا ان ارضی واسعة فایای فاعبدون (ای بندگان مؤمن من، زمین من فراخ است، پس تنها مرا پرستش کنید)، پس از آنکه تشریح می کند که مؤمن باید مناسبترین سرزمینها را از نظر حفظ دین و عبادت پروردگار برای سکونت انتخاب کند، می گوید:

«به جان خودم سوگند که سرزمینها از این نظر تفاوت فراوان دارند. ما آزمایش کردیم، پیشینیان ما نیز آزمایش کرده اند : سرزمین حرم خدا و مجاورت بیت الله الحرام تاثیر فراواني دارد بر روح و دل از نظر مقهور ساختن نفس اماره و تمرکز فکر و خیال و پیدایش روح قناعت و . . .»

زمخشري در يکي از مسافرتهاى علمي زمستاني خود در خوارزم یک پای خود را از دست داد. پس از این واقعه از پای چوبی کمک می گرفت. با همان حال مسافرتهاى طولانی کرد و چند سال مجاور بیت الله بود. تولد زمخشري در سال 467 هجری و وفاتش در سال 538 واقع شده است.

3. مفاتيح الغیب یا تفسیر کبیر ... تالیف محمد بن عمر بن حسین بن حسن بن علی معروف به امام فخر رازی فخر رازی نیز از مشاهیر علمای اسلام است. خودش و تفسیرش و برخی افکار و آرائش در فلسفه و کلام در میان شیعه و سنی معروف است. تالیفات فراوان در رشته های مختلف دارد. فخر رازی در مازندران متولد شد و در ری سکنی گزید و به هرات و خوارزم مسافرت کرد و در زمان خود به کمال شهرت و اعتبار نایل گردید. فخر رازی در سال 543 متولد و در سال 606 در هرات درگذشت.

4. غرائب القرآن، معروف به تفسیر نیشابوری این تفسیر نیز در ردیف تفاسیر درجه اول اهل تسنن به شمار می رود. مؤلف این تفسیر حسن بن محمد بن حسین معروف به نظام نیشابوری یا نظام اعرج است. نظام اهل قم و ساکن نیشابور بوده است. وی مردی جامع بوده است. در ریاضیات و ادبیات تالیفاتی داشته است. وفات او در حدود سال 730 واقع شده است.

5. کشف الاسرار این تفسیر به فارسی است و ده جلد است. چند سال پیش در تهران چاپ شد. این تفسیر تالیف ابوالفضل رشید الدین میبیدی یزدی است که در اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم می زیسته است. کشف الاسرار اخیراً چاپ شده است و کم و بیش جای خود را میان اهل فضل باز کرده است.

6. انوار التنزیل و اسرار التاویل معروف به تفسیر بیضاوی مؤلف این تفسیر عبد الله بن عمر بن احمد معروف به قاضی بیضاوی است. اهل بیضای فارس است. تفسیرش خلاصه و زبده ای است از کشف و مفاتیح الغیب. این تفسیر مورد استفاده مرحوم فیض کاشانی در تفسیر صافی بوده و شیخ بهایی بر آن حاشیه نوشته است. بیضاوی معاصر محقق طوسی و علامه حلی است و در اواخر قرن هفتم درگذشته است.

7. تفسیر ابن کثیر مؤلف این تفسیر همان ابن کثیر معروف مورخ است که بیشتر به کتاب تاریخش به نام البداية و النهاية معروف است. کنیه اش ابو الفداء است. ابن کثیر اصلاً قرشی است. ساکن شام و شاگرد ابن تیمیه بوده است. تفسیرش در قاهره چاپ شده و خودش در سال 774 در گذشته است.

8. الدر المنثور ... تالیف جلال الدین سیوطی که از متبحرترین و پر تالیف ترین علمای اسلام است. برخی تالیفات او از قبیل الاتقان فی علوم القرآن از کتب نفیس شمرده می شود. درالمنثور تفسیر به ماثور است، یعنی آیات را با اخبار و روایاتی که در احادیث آمده تفسیر کرده است و از این جهت که جامع احادیث تفسیری اهل تسنن است

بي نظير است. درالمنثور در تفاسير اهل تسنن از نظر گردآوری احاديث مربوطه در ذيل آيات كريمه نظير تفسير برهان است در شيعه.

سيوطي اهل مصر است. گويند در هفت سالگي قرآن را حفظ كرد (6). در ریحانة الادب هفتاد و نه تاليف از او نام مي برد. وفات سيوطي در 910 يا 911 واقع شده است.

9. تفسير جلالين اين تفسير تاليف دو نفر است: از حمد تا سوره كهف را كه در حدود نصف قرآن است، جلال الدين محمد بن احمد بن ابراهيم محلي كه اصلا اهل يمن است و از اكابر علماي شافعيه است تاليف نمود. جلال الدين محلي در سال 864 درگذشت و موفق به اتمام آن نشد. از سوره كهف تا آخر قرآن را جلال الدين سيوطي سابق الذكر به همان سبك جلال الدين محلي تكميل كرد و از همين رو به «تفسير جلالين» معروف شد. تفسير جلالين بنا به نقل ریحانة الادب (7) بارها در ايران و مصر و هند چاپ شده است.

10. تفسير قرطبي مؤلف اين تفسير ابو بكر صائِن الدين يحيي بن سعدون اندلسي است كه گويند در حديث و نحو و لغت و تجويد و قرائت و تفسير از اكابر وقت و مرجع استفاضه مشايخ عصر خود بوده است. قرطبي اهل قرطبه اندلس (اسپانيا) است. در سال 567 در گذشته است.

11. ارشاد العقل السليم الي مزايا القرآن الكريم، معروف به تفسير ابو السعود ابو السعود مؤلف اين تفسير از اكابر علماي عثماني در قرن دهم است. سلطان با يزيد دوم از او به واسطه تاليف اين تفسير قدرداني و تجليل فراوان كرد. پس از اشتغال به مقام قضا و جلوس به مسند قاضي القضاتي در سال 952 مفتي و شيخ الاسلام بلاد عثماني شد. تفسير ابو السعود مكرر در قاهره چاپ شده است. من اين تفسير را نديده ام ولي بعضي از محققين و اساتيد درجه اول تفسير عصر ما براي اين تفسير ارزش فراواني قائلند. ابو السعود در سال 982 در گذشته است.

12. روح البيان اين تفسير به فارسي و عربي مخلوط است. اشعار فارسي عرفاني زيادي در آن گنجانيده شده است. مؤلف اين تفسير شيخ اسماعيل حقي از علماي عثماني است. در استانبول به وعظ و ارشاد مشغول بود و بعد به شهر بروسه از شهرهاي تركيه رفت. اين مرد صوفي منش است، تفسيرش نيز ذوقي و عرفاني است. به واسطه عقايد صوفي مآبانه مورد آزار معاصرينش واقع شد. شيخ اسماعيل حقي در سال 1127 درگذشته است.

13. روح المعاني اين تفسير تاليف سيد محمود بن عبد الله بغدادي حسيني حسيني معروف به آلوسي است. آلوسي شافعي مذهب بوده اما در بسياري مسائل از فقه حنفي پيروي مي كرده است. آلوسي قصيده عينيّه معروف عبد الباقي موصلي عمري در مدح امير المؤمنين علي عليه السلام را شرح كرده است. اين قصيده همان است كه سيد كاظم رشتي معروف نيز آن را شرح كرده و كتابش به شرح القصيده معروف است. آلوسي اهل عراق است. گويند طايفه اي هستند در عراق به اين نام كه مشهورند و آلوس نام نقطه اي است در ساحل فرات (8). آلوسي در سال 1270 در گذشته است.

14. فتح القدیر این تفسیر تألیف محمد بن علی بن محمد بن عبد الله شوکانی یمنی است. شوکانی در شهر صنعای یمن بزرگ شد و در همان جا به مقام تدریس و افتاء رسید. شوکانی کتابی دارد به نام نیل الاوطار من اسرار منتقی الاخبار. بیشتر شهرت شوکانی به واسطه این کتاب است. شوکانی در سال 1250 در گذشته است. چهارده تفسیری که نام بردیم، ظاهراً معروفترین و مشهورترین و رایجترین تفاسیر اهل تسنن تا قرن سیزدهم است. در قرن چهاردهم در میان اهل تسنن نیز تفاسیر مهمی در مصر و سایر بلاد اسلامی نگارش یافته که ما از ذکر آنها خودداری کردیم. از چهارده مفسر نامبرده، شش نفر-چنانکه دیدیم-ایرانی می باشند. بعضی از تفاسیری که ایرانیان نوشته اند در درجه اول قرار دارد و غالب آنها قبل از قرن هفتم نوشته شده است. دو نفر از چهارده نفر، یمنی، دو نفر از بلاد عثمانی، یک نفر اندلسی (اسپانیایی)، یک نفر شامی، یک نفر مصری و یک نفر عراقی است.

چنانکه ملاحظه می شود در این خدمت گرانها به اسلام یعنی قرائت و تفسیر، غلبه با ایرانیان است. ایرانیان مسلمان از همه مسلمانان دیگر بیشتر شور و نشاط و ایمان و اخلاص نشان داده اند.

پی نوشت ها :

- 1- کتاب مفسران شیعه، از انتشارات دانشگاه شیراز، تألیف دکتر محمد شفیعی، ص 46.
- 2- تاریخ تمدن، ترجمه فارسی، ج 3/ص 95.
- 3- جلد اول، چاپ سوم، ص 154.
- 4- رجوع شود به تاسیس الشيعة، ص 336 و ریحانة الادب، ج 8/ص 201 و 202.
- 5- نمل/88.
- 6- ریحانة الادب، جلد سوم، چاپ سوم، ص 148.
- 7- همان، جلد پنجم، چاپ سوم، ص 250.
- 8- همان، چاپ سوم، ج 1/ص 59.